

Socijalna isključenost i marginalizacija mladih bez srednjoškolskog obrazovanja.

Petrić, Marija

Undergraduate thesis / Završni rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Croatian Studies / Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:111:610563>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-06**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA

Marija Petrić

**SOCIJALNA ISKLJUČENOST I
MARGINALIZACIJA MLADIH BEZ
SREDNJOŠKOLSKOG OBRAZOVANJA**

ZAVRŠNI RAD

Zagreb, 2023.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FAKULTET HRVATSKIH STUDIJA
ODSJEK ZA SOCIOLOGIJU

MARIJA PETRIĆ

**SOCIJALNA ISKLJUČENOST I
MARGINALIZACIJA MLADIH BEZ
SREDNJOŠKOLSKOG OBRAZOVANJA**

ZAVRŠNI RAD

Mentor: doc. dr. sc. Marica Marinović Golubić

Zagreb, 2023.

SAŽETAK

Tema ovog rada je socijalna isključenost i marginalizacija mladih bez srednjoškolskog obrazovanja. Rad donosi definicije socijalne isključenosti, marginalizacije, opisuje se razlika između pojmova socijalne isključenosti i siromaštva te se razrađuje koncept analize socijalne isključenosti. Također, u radu je opisana teorija o marginalnom čovjeku čiji je autor Robert Ezra Park. Njegova teorija razvila je koncepciju marginalnog čovjeka te uvela pojam marginalizacije u teoriju. Nadalje, razrađen su problemi koji zahvaćaju mlade koji napuštaju obrazovni sustav prije završetka srednjoškolskog obrazovanja te su na kraju istaknuti primjeri intervencija čiji je cilj smanjenje stope ispadanja iz obrazovnog sustava.

ključne riječi: socijalna isključenost, marginalizacija, R. E. Park, srednjoškolski sustav obrazovanja, intervencija, integracija mladih

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. POJAM SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI.....	3
3. ROBERT EZRA PARK I POJAM MARGINALIZACIJE.....	6
3.1. ROBERT EZRA PARK KAO UTEMELJITELJ TEORIJE MARGINALIZACIJE ..	6
3.2. POJAM MARGINALIZACIJE.....	7
4. SOCIJALNA ISKLJUČENOST MLADIH.....	10
4.1. MLADI BEZ SREDNJOŠKOLSKOG OBRAZOVANJA	10
4.1.1. POSLJEDICE ISPADANJA IZ SUSTAVA OBRAZOVANJA.....	12
4.2. INTERVENCIJA I INTEGRACIJA MLADIH KOJI SU NAPUSTILI OBRAZOVANJE	13
5. ZAKLJUČAK.....	17
6. LITERATURA.....	19

1. UVOD

Pojam socijalne isključenosti sve je učestaliji u znanstvenim radovima i raspravama, a unatoč tome što se navedeni pojam sve češće koristi još uvijek ne postoji ujednačena definicija kojom bi se socijalna isključenost mogla definirati. Vrlo su česti slučajevi u kojima se socijalnu isključenost poistovjećuje s pojmom siromaštva, a zapravo siromaštvo predstavlja samo jedan od oblika socijalne isključenosti. Pojedinaac koji je socijalno isključen nalazi se na margini društva, njegova uključenost u aktivni život je umanjena te je on pod utjecajem nekog oblika diskriminacije.

Robert Ezra Park bitno je utjecao na razvoj američke sociologije, a njegova teorija marginalnog čovjeka predstavlja teoriju koja je u doba kada je nastala bila primjenjiva na tadašnje velike društvene probleme koji su uglavnom bili vezani uz rasna i etička pitanja, a danas se koncepcija marginalizacije primjenjuje pri istraživanju pojedinaca koji su zarobljeni u određenom socijalnom statusu.

Mladi s lošim školskim uspjehom, pripadnici manjina, mladi imigranti, nezaposleni mladi te ovisnici predstavljaju najugroženije skupine mladih pojedinaca. Mladi s lošim školskim uspjehom, tj. pojedinci koji su napustili srednjoškolsko obrazovanje prije nego su ga završili do kraja dovode svoju životnu egzistenciju do stanja ugroženosti. Takvim pojedincima nije osigurano mjesto na tržištu rada, stalna zaposlenost, pristup zdravstvenim uslugama i sl. Uz navedene problema, napuštanjem školovanja mladi se dovode u situaciju u kojoj mogu biti socijalno isključeni od strane društva budući da se ne mogu afirmirati kao zaposleni ljudi, ali isto tako postaju i udaljeni od svojih školskih vršnjaka.

Budući da „ispadanje“ mladih iz srednjoškolskog sustava obrazovanja predstavlja velik problem nužne su intervencije prema mladima koje bi neutralizirale i spriječile razvoj rizičnih situacija koje dovode mlade do odluke o napuštanju obrazovnog sustava.

Prvo poglavlje ovog rada donosi definicije socijalne isključenosti te detaljnije razrađuje cjelokupni koncept navedenog pojma kao i njegovu kompleksnost. U drugom se poglavlju navode biografske činjenice o životu Roberta E. Parka, njegova teorija o marginalnom čovjeku te definicije i koncepti marginalizacije. Nadalje će biti riječ o pojmu socijalne isključenosti mladih iz srednjoškolskog sustava, navode se definicije samog ispadanja iz školskog sustava kao i činjenice koje ukazuju koja je skupina ljudi obuhvaćena pod pojmom mladih bez srednjoškolskog obrazovanja. Na kraju su navedene metode i intervencije koje se provode, ali

i one koje bi trebalo provoditi kako bi se smanjile stope napuštanja srednjoškolskog obrazovanja.

2. POJAM SOCIJALNE ISKLJUČENOSTI

Pojam socijalne isključenosti sve se više koristi u znanstvenim radovima, raspravama i spisima čija je glavna tema siromaštvo ili uskraćivanje čovjekove slobode. René Lenoir¹ smatra se autorom samog termina socijalne isključenosti (Sen: 2000, 1). Iako se termin socijalne isključenosti sve više koristi u znanstvenoj literaturi kod definiranja samog pojma socijalne isključenosti postoje brojne poteškoće. Cjelokupan koncept socijalne isključenosti nejasan je i višeznačan te često označava situacije koje su potpuno različite te im je tako gotovo nemoguće pronaći određeni zajednički faktor (Šućur: 2004, 45-60). Socijalna isključenosti uglavnom se dovodi u vezu s pojmovima siromaštva, nezaposlenosti, nejednakosti te diskriminacije. Koncept socijalne isključenosti zapravo želi upozoriti na probleme participacije pojedinaca u društvu, tj. na probleme koji nastaju kada pojedinci više ne sudjeluju u ključnim procesima društva te kada smanjuju svoje društvene kontakte (Koller-Trbović i dr.: 2009, 88). René Lenoir je u socijalno isključene pojedince ubrajao pripadnike francuskog stanovništva koji su mentalno i tjelesno hendikepirane osobe, osobe sklone samoubojstvu, starije osobe s invaliditetom, zlostavljanoj djeci, samohrane roditelje, delikvente te ovisnike o drogama (Sen: 2000, 1). Lenoirova definicija socijalne isključenosti doprinijela je donošenju zakona protiv isključenosti u Francuskoj 1998. godine (Šućur: 2004, 45-60).

Nadalje, obuhvatnost cjelokupnog koncepta socijalne isključenosti povezana je s problemima definiranja samog pojma te zasada još ne postoji usuglašena definicija socijalne isključenosti (Šućur: 2004, 45-60). Socijalna isključenost predstavlja izraz koji se koristi kako bi se opisalo stanje koje se može dogoditi kada ljudi pate od problema kao što su nezaposlenost, niski prihodi, visoko kriminalno okruženje, loše zdravlje i raspad obitelji. Također, ona se može definirati i kao pojam do kojeg dolazi kada se kombiniraju različiti čimbenici koji dovode pojedince do marginalnosti (Levitas i dr.: 2007, 18). Jedna od mogućih definicija socijalne isključenosti opisuje socijalnu isključenost kao dinamičan, multidimenzionalni proces koji uključuje socijalni i ekonomski aspekt života, subjektivna iskustva i objektivne situacije te koji ovisi o dostupnim osobama i socijalnim resursima. Nezaposlenost se smatra središnjim pokazateljem socijalne isključenosti, a kao još neke dimenzije koje ukazuju na socijalnu

¹ René Lenoir je francuski političar koji je bio državni tajnik u vladi Valéryja Giscarda d'Estainga od 8. lipnja 1974. do 31. ožujka 1978. Godine 1974. objavio je knjigu pod nazivom *Les Exclus: Un Français Sur Dix*. Objavljivanje knjige potaknulo je nastanak cjelokupne ideje socijalne isključenosti u francuskom društvu 1970-ih godina (Peters i Besley: 2014, 104).

isključenost mogu se navesti i ekonomska isključenost te socijalna izolacija (Koller-Trbović i dr.: 2009, 88).

Unatoč navedenim definicijama, sve je prihvaćenija ideja da pojam isključenosti treba povezati s pristupom pravima građanskog statusa. Velik broj znanstvenika smatra kako se isključenost može smatrati kao neuspjeh u jednom ili više socijetalnih sustava kao što su: demokratsko-pravni sustav, radno-tržišni sustav, sustav socijalne dobrobiti, obiteljski sustav i sustav lokalne zajednice (Šućur: 2004, 45-60).

Najveći problem kod definiranja socijalne isključenosti javlja se kod pokušaja razgraničavanja pojmova socijalne isključenosti i siromaštva. Različite struje zastupaju različita mišljenja - jedni smatraju kako su siromaštvo i socijalna isključenost istoznačni pojmovi, drugi smatraju kako je pojam socijalne isključenosti podređen siromaštvu, a treći smatraju kako je siromaštvo jedan oblik socijalne isključenosti. Ipak, većina sociologa smatra kako je siromaštvo samo jedan od oblika socijalne isključenosti (Šućur: 2004, 45-60). Kako bi se pojmovi siromaštva i socijalne isključenosti potpuno razgraničili može se reći kako siromaštvo podrazumijeva isključenosti iz dobara i usluga dok s druge strane socijalna isključenost podrazumijeva mnogo više od same isključenosti iz potrošačkog društva, tj. ona podrazumijeva gubljenje vlastitog mjesta u društvu. Dakle, postoji mogućnost u kojoj pojedinac može biti siromašan, ali u kojoj on nije istovremeno i socijalno isključen (Šućur: 1998, 206).

Analiza socijalne isključenosti, ali isto tako i socijalne integracije odvija se u kontekstu tzv. socijalnog trokuta. Socijalni trokut sačinjen je od tri dimenzije: države, tržišta te civilnog društva, odnosno nevladinih organizacija i obiteljskih te osobnih mreža. Prema navedenom konceptu veći rizik isključivanja imaju one skupine, ili pojedinci, koji su slabo povezani s barem jednom od navedene tri komponente (Šućur: 1998, 207).

Budući da je pojam socijalne isključenosti višeznačan, njegova se značenja mogu analizirati unutar okvira tri ključne paradigme: paradigmu solidarnosti, specijalizaciju te monopol. Navedene paradigme reflektiraju različite teorijske i političko-ideološke perspektive kao što su francuski republikanizam, anglosaksonski liberalizam i europska socijaldemokracija (Silver: 1994, 539). Paradigma solidarnosti karakteristična je za prostor Francuske te se njena koncepcija nastavlja na pojam socijalne veze Émila Durkheima² i njegovu koncepciju društva.

² Émile Durkheim rođen je 15. travnja 1858. u Épinalu, a umro je u Parizu 15. studenog 1917. godine. Bio je francuski društveni znanstvenik koji je zaslužan za razvoj snažne metodologije koja je nastala kombinacijom empirijskih istraživanja i sociološke teorije. Smatramo ga jednim od utemeljitelja sociologije, posebno sociološke metodologije. (Peyre: 2023).

Naime, prema Durkheimovu shvaćanju društvo se smatra normativnom i moralnom pojavom, skupom uvjerenja i vjerovanja koja međusobno dijele članovi društvene zajednice. Ovakav diskurs u prvi plan stavlja kolektivne i socijalne veze, a socijalnu isključenost smatra produktom slabljenja kolektivnih vrijednosti ili svijesti te pucanjem veza između pojedinaca i društva. Nadalje, paradigma socijalizacije karakteristična je za angloamerički liberalizam čija ideologija shvaća društvo kao mrežu dobrovoljnih razmjena između samostalnih pojedinaca koji imaju svoje interese i motive. Navedena ideologija smatra kako je socijalna isključenost rezultat specijalizacije, tj. ekonomske podjele rada, socijalne diferencijacije i razdvajanja društvenih sfera djelovanja. Isključenost se smatra individualnim fenomenom, ali njeni uzroci nisu isključivo u individualnim željama nego i u strukturama koje stvara individualno natjecanje i suradnja. Treća paradigma, odnosno paradigma monopola, karakteristična je za europsku ljevicu. Taj pristup polazi od ideja Karla Marxa³ te Maxa Webera⁴ koji su društvo promatrali kao niz skupina koje su hijerarhijski poredane s obzirom na odnose moći i dominacije. U takvom pristupu do isključenosti dolazi zbog toga što svi pojedinci nemaju jednak pristup resursima, odnosno socijalna isključenost se javlja kao posljedica formiranja grupnih monopola i socijalnog zatvaranja pri kojem moćne klase i statusne grupe ograničavaju pojedincima, tzv. autsajderima, pristup vrijednim resursima (Šućur: 2004, 45-60).

³ Karl Marx rođen je 5. svibnja 1818. u Trieru, a umro je 14. ožujka 1883. u Londonu. Bio je revolucionar, sociolog, ekonomist i političar. Zajedno s Friedrichom Engelsom 1848. godine objavio je *Manifest der Kommunistischen Partei*, općenito poznato kao *Komunistički manifest*, a koji predstavlja najslavniji pamflet u povijesti socijalističkog pokreta (Feuer i McLellan: 2023).

⁴ Max Weber rođen je 21. travnja 1864. u Erfurtu, a umro je 14. lipnja 1920. u Münchenu. Weber je bio njemački sociolog i politički ekonomist koji je najpoznatiji po svojem djelu *Protestantska etika i duh kapitalizma* (Mitzman: 2023).

3. ROBERT EZRA PARK I POJAM MARGINALIZACIJE

3.1. ROBERT EZRA PARK KAO UTEMELJITELJ TEORIJE MARGINALIZACIJE

Robert Ezra Park rođen je 14. veljače 1864. godine u Harvayvilleu, a umro je 2. srpnja 1944. godine u Nashvilleu. Srednju školu završio je u Red Wing Minnesoti nakon čega je 1882. upisao Sveučilište Minnesota u Minneapolisu. Godinu dana nakon upisao je Sveučilište Michigan u Ann Arboru te je 1887. stekao titulu *Philosophiae Baccalaureus*. 1898. godine Park upisuje studij psihologije i filozofije na Sveučilištu Harvard te 1899. postaje magistar filozofije. Nakon toga Robert E. Park odlazi na studij u Njemačku i to na Sveučilišta u Berlinu i Heidelbergu. Nakon povratka u Sjedinjene Američke Države, Park je dvije godine predavao filozofiju na Sveučilištu Harvard nakon čega seli u Chicago gdje je od 1914. predavao sociologiju na Sveučilištu u Chicagu (ASA: n.d.).

Robert E. Park smatra se pionirem u stvaranju i razvoju na području ljudske ekologije. Osim što je osmislio ime, također je i postavio obrasce te ponudio najraniji prikaz ekoloških koncepata te je definirao glavne ekološke procese. Također, razvio je nove koncepte i metode kod proučavanja rasnih odnosa, a dao je i ogroman poticaj pokretu koji je sociologiju prebacio sa socijalne filozofije na induktivnu znanost o ljudskom ponašanju (ASA: n.d.).

Parkov koncept tzv. marginalnog čovjeka izvorno je predstavljen 1928. godine u njegovu članku *Ljudska migracija i marginalni čovjek*. Cjelokupni koncept kasnije je ponovno razradio Parkov učenik Everett Verner Sanequist (Goldberg: 2017, 159).

Cjelokupna teorija o marginalnom čovjeku proizašla je iz koncepta u kojem čovjek nastoji pronaći mjesto u slobodnijem, kompleksnijem i kozmopolitskijem životu američkog grada. Robert Park smatra kako se migracije zajedno sa svim svojim dodirima, sukobima te stapanjima naroda i kultura ubrajaju u odlučujuće sile u povijesti. Smatra kako je svaki kulturni napredak rezultat migracija odnosno kretanja stanovništva. Istaknuo je kako su običaji društva koja su bila zahvaćena kretanjem stanovništva promijenjeni te kako je pojedinac u takvim društvima otvoren za nova učenja. Nadalje, jedna od posljedica migracija je situacija u kojoj pojedinac nastoji živjeti u dvije različite kulturne skupine. Život u takvom okruženju rezultira pojavom pojedinca čija osobnost sadrži karakteristične oblike ponašanja. Taj pojedinac postaje tzv. marginalni čovjek (Park: 1928, 881-882).

Nešto što je karakteristično za svakog useljenika ili čovjeka koji prolazi kroz razdoblje neke tranzicije je osjećaj moralne dihotomije, unutarnjeg nemira te napete samosvijesti. To je razdoblje u kojem se odbacuju stare navike i vjerovanja, a nova još nisu formirana. Iako nema

sumnje da u životima svih pojedinaca postoje prijelazna i krizna razdoblja ono što je specifično za marginalnog čovjeka jest činjenica da je kod njega to razdoblje relativno trajno. Originalni marginalni čovjek je čovjek miješane krvi, a razlog tome je taj što je to čovjek koji živi u dva svijeta, a u oba je više-manje stranac (Park: 1928, 893).

3.2. POJAM MARGINALIZACIJE

Prihvatajući Parkovu definiciju marginalnog čovjeka moguće je istražiti tipove varijacija marginalnog čovjeka, društvene situacije iz kojih izlazi te njegov životni ciklus. Društvena situacija u kojoj se marginalni čovjek nalazi stvara rubni tip osobnosti. Moguće je razlikovati dvije općenite vrste situacija: prvu u kojoj kulturna razlika uključuje i rasnu, tj. biološku razliku i druga razlika koja se samo kulturološka (Stonequist: 1935, 3). Teorija Parkova marginalnog čovjeka još se može shvatiti i kao manifestacija društvenog tipa stranca ili se marginalni čovjek može smatrati kao pojedinac koji se nalazi u sukobu uloga i statusnih dilema (Goldberg: 2017, 165). Najčešće se sama marginalnost definira kao nedostatak sudjelovanja u društvenim institucijama (u ekonomiji, političkom odlučivanju itd.), ali i kao uskraćenost u isključenost iz društvenih struktura. Navedena definicija marginalnosti ističe negativan aspekt navedenog pojma (Bankovskaya: 2014, 98).

Središnje pitanje istraživanja marginalnosti odnosi se na mogućnost prikazivanja društvenih procesa koji su odgovorni za marginalizaciju i isključenost. Identifikacija procesa koji kreiraju marginalni tip nudi priliku za pronalaskom sociološkog prikaza marginalnog stanja nasuprot psihološkom. Identifikacija načelnih razlika između sociološkog i psihološkog pristupa pojmu marginalnosti predstavlja jednu od značajnih točaka istraživanja marginalnosti. Glavna razlika između psihološkog i sociološkog pristupa istraživanju marginalnosti predstavlja činjenica da je psihološki pristup usmjeren prema osjećajima, svijesti, samosvijesti, sjećanjima i percepciji marginaliziranog čovjeka, a sociološki pristup usmjerava se na funkcije marginaliziranih pojedinaca u odnosu na grupu (Bankovskaya: 2014, 95).

Proširenje Parkove teorije o marginalnom čovjeku s rasnih i etničkih odnosa započelo je 1940-ih godina. Tako se teorija počela primjenjivati pri razradi statusnih dilema te društvene mobilnosti koja je omogućila da druge društvene skupine (npr. žene) dođu do relativno visokih poslovnih položaja i sl. Također, teorija se počela primjenjivati i kod promatranja određenih zanimanja ili stanja u kojima su ljudi ostali zarobljeni između dva zanimanja, stanja te socijalnih statusa zbog čega ih je okolina počela smatrati autsajderima te zbog čega su zarobljeni pojedinci postali socijalno isključena društvena skupina (Goldberg: 2017, 167).

Sociološka teorija analizira marginalnost na dva načina. Prvi pristup se može nazvati funkcionalnim budući da on promatra i definira marginalnog pojedinca sa stajališta grupe. Drugi pristup može se nazvati akcionističkim pristupom budući da on pažnju usmjerava na proučavanje uporabe marginaliziranih pojedinaca u društvenim i kulturnim odnosima (Bankovskaya: 2014, 97).

Marginalni pojedinac posjeduje univerzalnu društvenu distancu koja mu omogućuje da djeluje kao promatrač. Zbog toga je jedna od glavnih funkcija marginalnog pojedinca pridonosenje procesu društvene samorefleksije i samoidentifikacije. Marginalnost predstavlja intrizičnu značajku evolucijskog razvoja kada ne postoji nikakav linearni, deterministički odnos između određenog događaja i društvene mutacije. Marginalizirani pojedinci i stranci čine materijal koji kumulira i prenosi nijanse kulturnih i društvenih promjena (Bankovskaya: 2014, 98).

Nadalje, faza u kojoj pojedinac, tj. marginalni čovjek ulazi u krizu predstavlja razdoblje u kojem on postaje svjestan kulturalnog sukoba u kojem se nalazi. Tipične osobine marginalnog čovjeka proizlaze upravo iz navedenog razdoblja krize te iz njegova odgovora na situaciju u kojoj se nalazi. Tijekom razdoblja krize normalno životno okruženje pojedinca je poremećeno te zbunjenost, šok, nemir i razočarenje mogu rezultirati razvojem nove samosvijesti kod pojedinca. Stvaranjem nove samosvijesti pojedinac preuzima stavove svih kulturoloških grupa u kojima se nalazi te stvara svoju samostalnu osobnost koja je na neki način podijeljena (Stonequist: 1935, 11). Kao negativne posljedice marginalnosti mogu se navesti neprilagođenost, nesigurnost i emocionalna nestabilnost, ali također ona može biti i pozitivan potencijal za kreativnost. Sukob koji se odvija u marginalnom čovjeku može dovesti do mentalnog sukoba i dezorganizacije koji bi sustavno mogli dovesti pojedinca do devijantnosti i mentalne bolesti (Goldberg: 2017, 167).

Suvremeno društvo sadrži brojne probleme koji zahtijevaju trenutno uplitanje politike i vlade. Posebno mjesto unutar navedenih problema predstavlja proces marginalizacije mladih koji je uzrokovan deformacijom državnih i javnih institucija te razaranjem društvenih, kulturnih, ideoloških, ali i političkih osnova života. Istraživanja provedena među mladima ukazuju na činjenicu da iskustvo siromaštva, beskućništvo, niska razina obrazovanja, nezaposlenost, zlostavljanje, ovisnosti i sl. određuju marginalizaciju, tj. da su pojedinci i skupine temeljem društveno-ekonomskog položaja izloženi marginalizaciji (Duchak: 2014, 73).

Marginalizacija predstavlja kombinaciju društvene isključenosti i diskriminacije. Njome se vrijeđa ljudsko dostojanstvo te se ugrožavaju ljudska prava. Nadalje, marginalizacija

predstavlja fenomen koji se mijenja. Tako na primjer određeni pojedinci mogu biti zadovoljni svojim društvenim statusom u određenom vremenskom periodu, ali u trenutku društvenih promjena oni mogu izgubiti svoj dotadašnji status te postati marginalizirani (Duchak: 2014, 72).

Obrazovna marginalizacija definira se kao status pojedinca koji ima dovoljno nižu razinu obrazovanja od prosjeka da bi se osjećao marginaliziranim u društvu općenito, a osobito na tržištu rada. Budući da je u nekim zemljama određeni stupanj obrazovanja nizak prema međunarodnim standardima te da je udio pojedinaca s osnovnim obrazovanjem u nekim zemljama još vrlo visok, prije identificiranja obrazovno marginaliziranih pojedinaca važno je sagledati razine obrazovnog postignuća u određenoj državi te prema dobi i spolu (Duchak: 2014, 76).

4. SOCIJALNA ISKLJUČENOST MLADIH

Empirijska istraživanja, ali i razne teorije ukazuju na činjenicu kako su neke skupine mladih ljudi više ugrožene od drugih. Među najugroženije skupine tako se ubrajaju mladi s lošim školskim uspjehom, pripadnici manjina, mladi imigranti, ovisnici, nezaposleni mladi te oni koji su napustili školovanje. Mladi se promatraju kroz dvije osnovne teorijske perspektive. Prva perspektiva promatra mlade kao resurs, potencijal te društveno bogatstvo. S druge strane druga perspektiva ukazuje na to da su mladi izvor problema. Kao potvrđivanje činjenice da su mladi izvor problema ističe se njihovo usporeno preuzimanje trajnih društvenih uloga te kroz njihovu političku pasivizaciju te marginalizaciju. Usporeno preuzimanje društvenih uloga, odnosno produživanje mladosti, često vodi i do socijalne isključenosti (Bašić i dr.: 2008, 112-113).

Dva temeljna uzroka socijalne isključenosti mladih su: nestabilan položaj na tržištu rada te napuštanje obrazovnog sustava. Napuštanje obrazovnog sustava školovanja predstavlja rizik za manifestiranje mnogih oblika devijantnih ponašanja mladih koja vode prema trajnoj nezaposlenosti i isključenosti iz društva (Bašić i dr.: 2008, 114).

4.1. MLADI BEZ SREDNJOŠKOLSKOG OBRAZOVANJA

Iskustvo obrazovanja, počevši od najranijeg djetinjstva, postavlja kritične temelje za cjelokupni životni tok pojedinca. Rano napuštanje školovanja te nemogućnost pristupa kvalitetnom obrazovanju karakteristične su pojave koje se javljaju kod mladih koji su socijalno isključeni. Socijalna isključenost utječe na njihovu mogućnosti da si osiguraju kvalitetne životne uvjete, uživaju u kulturnim i političkim događajima, zaštite vlastito zdravlje, izbjegavaju rizična ponašanja te dobiju pomoć kada im je ista potrebna (Paolini: 2013, 12). Jedna od mogućih definicija ispadanja pojedinca iz srednjoškolskog sustava jest da je to odluka učenika da odustane od nastavka školovanja kojim bi stekao minimalna znanja za ulazak na tržište rada (Baturina i dr.: 2013, 47). Samo definiranje fenomena ispadanja izuzetno je izazovno zato što je ispadanje svakog pojedinca izazvano spletom specifičnih okolnosti što ga čini jedinstvenim fenomenom (Balog: 2022, 27-28,).

Osobe koje su odustale od srednjoškolskog obrazovanja mogu se opisati kao osobe koje nisu stekle obrazovanje koje bi im omogućilo konkurentnost na tržištu rada te one osobe koje su od dobi od 18. do 24. godine, a koje nakon prekida obrazovanja nisu nastavile niti jedan oblik školovanja ili osposobljavanja (Baturina i dr., 2013, 48). Ukoliko mladi nakon nezavršenog srednjoškolskog obrazovanja ostaju nezaposleni do 24. godine, oni ulaze u tzv. NEET populaciju (eng. *not in employment, education or training*). Samim time oni počinju

predstavljati osobito ranjivu skupinu zato što postaju izloženi rizicima od trajnog nezapošljavanja, siromaštva i socijalne isključenosti (Poštrak i dr.: 2020, 288). Nadalje, tzv. status *odustajaca* (eng. *dropouts*) pripada osobi koja nije završila srednju školu te koja nije uključena u redovni program srednje škole u određenom vremenu. Prema teorijskim razmatranjima moguće je razlikovati dva tipa *odustajaca*: tihe ili neprimjetne *odustajace* i neprilagođene *odustajace*. Za prvi tip *odustajaca* karakteristična je činjenica da takvi pojedinci ne iskazuju nikakvo problematično ponašanje, ali je njihov uspjeh u školi poprilično slab. To je rezultat manjka njihovih obrazovnih sposobnosti. Oni ispunjavaju sve obaveze sve do trenutka kada iste ne postanu previše zahtjevne za njihove mogućnosti zbog čega odlučuju napustiti školovanje. Drugi tip *odustajaca* karakteriziraju problemi s disciplinom i agresivnim ponašanjem (Baturina i dr.: 2013, 48).

Neki od rizičnih čimbenika za ispadanje iz školskog sustava su: slab školski uspjeh, delikventno ponašanje, nedostatak motivacije za obavljanjem školskih aktivnosti, loš odnos s roditeljima te druženje s devijantnim vršnjacima. Kao najsnažnija odrednica koja vodi prema ispadanju iz sustava obrazovanja smatra se ponavljanje razreda (Balog: 2022, 30). Mnogi autori uvjereni su kako je minimalna naobrazba i pomanjkanje važnih znanja jedan od čimbenika koji uvelike povećavaju rizik od socijalne isključenosti. Stupanj naobrazbe je snažno povezan s rizikom od socijalne isključenosti. Na tu činjenicu ukazuje obrazovna struktura socijalno isključenih među kojima prevladavaju osobe sa završenom najviše osnovnom školom. Također, hipotetski modeli procesa socijalnog isključivanja kao jednu od prvih razina isključivanja navode rano prekidanje školovanja. Ulazak u socijalnu isključenost može se opisati hijerarhijskim razvojnim modelom. Prvu fazu tog modela karakteriziraju problemi u školi, obitelji ili zajednici koji su zatim popraćeni školskim neuspjehom te na kraju samim odustajanjem od školovanja. Svi navedeni procesi i problemi zajedno mogu dovesti do toga da takva osoba postane dijelom devijantne supkulture ili može doći do same marginalizacije. Socijalna isključenost je isto tako povezana s kvalitetom pojedinčeva života, a neki autori smatraju kako je upravo socijalna isključenost integralni dio same kvalitete života (Milas i dr.: 672, 2008). Srednjoškolsko obrazovanje smatra se gotovo normom koja je potrebna kako bi osoba postala konkurentna na tržištu rada. Sukladno tome pojedinci bez srednjoškolskog obrazovanja predstavljaju rizičnu skupinu čiji pojedinci mogu postati marginalizirane osobe koje imaju veće šanse da završe ispod linije objektivnog siromaštva (Baturina i dr.: 2013, 57).

Brojni ključni dokumenti Europske unije, kao što je *Europa 2020*, naznačuju razvoj novih trendova napretka suvremenog društva te posljedično tome povećanoj potražnji za završenim

tercijarnim stupnjem obrazovanja. Takvim potražnjama srednjoškolsko obrazovanje kao završni stupanj pojedinčevog obrazovanja postaje očekivani i prihvaćeni standard u društvu (Baturina i dr.: 2013, 44).

Razlozi zbog kojih dolazi do napuštanja srednjoškolskog obrazovanja veoma su kompleksni jer je odustajanje pojedinaca od obrazovanja često povezano s nizom osobnih, okolinskih i institucionalnih čimbenika (Baturina i dr.: 2013, 49). Ti čimbenici kroz vrijeme postaju izvor dugotrajnog stresa koji obuzima učenika, ali i njegovu obitelj pa je ispadanje učenika iz sustava obrazovanja mogući izlaz iz takve situacije (Poštrak i dr.: 2020, 290).

Također, bitno je istaknuti kako pripadnici ranjivih društvenih skupina ili siromašnih zajednica češće postižu niže obrazovne rezultate. Ta činjenica značajno ukazuje na mogućnost povećanja rizika prijenosa iskustva siromaštva, ali i socijalne isključenosti s generacije na generaciju (Baturina i dr.: 2013, 57).

4.1.1. POSLJEDICE ISPADANJA IZ SUSTAVA OBRAZOVANJA

Nekoliko studija o posljedicama školskog neuspjeha pokazuju da napuštanje školovanja može rezultirati nižom mogućnošću za zaposlenjem, nižom početnom, ali i doživotnom zaradom, lošijim zdravstvenim statusom, ali i nižim zadovoljstvom vlastitim životom (Paolini: 2013, 12). Rani prekid školovanja postao je naglašen društveni problem koji je počeo prijetiti zajednici i ugrožavati dobrobit pojedinca. Pojedinci koji napuste obrazovni sustav prije završenog srednjoškolskog obrazovanja suočavaju se s nizom ozbiljnih životnih problema kao što su: teži pronalazak posla, egzistencijalna ugroženost te veća mogućnost okretanja prema kriminalu (Milas i dr.: 2008, 670).

Budući da se u današnjem postindustrijskom društvu traži najmanje završena srednja škola, osobe koje nemaju srednjoškolsku svjedodžbu osuđene su na dugotrajnu nezaposlenost te na obavljanje poslova koji ne donose dovoljne prihode za normalan život. Napuštanje obrazovanja direktno rezultira isključivanjem iz svijeta rada što opet rezultira ogromnim socijalnim i ekonomskim posljedicama. Teže zapošljavanje osoba s nižom naobrazbom objašnjava se činjenicom da se takvi pojedinci istiskuju iz društva, tj. tržišta rada kako bi se radna mjesta popunila bolje obrazovanim pojedincima. Također, postoje teorije koje tvrde kako se to događa zbog stigmatizacije negativnom selekcijom pri čemu se slabije obrazovane osobe etiketiraju kao oni pojedinci kojima manjkaju tehničke ili neke druge vještine (Milas i dr.: 2008, 672).

Sukladno tome, ukoliko pojedinac nema završeno srednjoškolsko obrazovanje te ne pronalazi posao on može biti suočen s nizom problema u svakodnevnom funkcioniranju. Ti problemi

moгу dovesti do raznih internaliziranih i eksternaliziranih problema koji se reflektiraju na odnose u obitelji te društvenoj okolini. Također, osim što pojedinac nije konkurentan na tržištu rada, ispadanje pojedinca iz srednjoškolskog obrazovanja često negativno utječe na njegovu psihičku dobrobit te njegovu civilnu uključenost te se povećava rizik od socijalne isključenosti (Baturina i dr.: 2013, 45).

Kao jedna od češćih posljedica napuštanja obrazovnog sustava je i izlazak iz društva vršnjaka čiji su pojedinci koji su napustili školski sustav bili dio. Nadalje, nakon napuštanja obrazovnog sustava često dolazi i do cjelovitog istupanja iz socijalne mreže (Baturina i dr.: 2013, 49). Ispadanje iz sustava obrazovanja za sobom nosi negativne posljedice za čitav život pojedinca. Slabije zdravstveno stanje te ovisnost o socijalnoj pomoći samo su neke od posljedica. Sve posljedice ispadanja mogu se obuhvatiti kao doživotne ekonomske, profesionalne, socijalne i zdravstvene nejednakosti u odnosu na pojedince koji imaju završeno srednjoškolsko obrazovanje. Posljedice ispadanja zauzimaju više razina jer osim što utječu na otežano i nesigurno zapošljavanje, isto jako negativno utječu i na mentalno zdravlje i uključenost u zajednicu, a to sve postepeno vodi do socijalne isključenosti. Također, osim što ispadanje iz sustava srednjoškolskog obrazovanja označava neuspjeh na tržištu rada, ono isto tako predstavlja i neuspjeh u korištenju potencijala koje posjeduje mlada osoba za društvo u cjelini zato što bez obrazovanja mladi ne mogu doprinijeti daljnjem ekonomskom rastu i konkurentnosti (Balog: 2022, 31). Napuštanje srednjoškolskog obrazovanja ima učinak na ukupni ljudski i socijalni kapital cijelog društva zato što ga čini manje produktivnim te socijalno uključivim. Budući da su osobe bez srednjoškolskog obrazovanja u većem riziku od siromaštva i socijalne isključenosti njihov civilni angažman također može biti ugrožen. Vrlo je vjerojatno da će takvi pojedinci manje sudjelovati u izborima te da će biti zanemarivani u strukturama odlučivanja (Baturina i dr.: 2013, 58).

4.2. INTERVENCIJA I INTEGRACIJA MLADIH KOJI SU NAPUSTILI OBRAZOVANJE

Ispadanje učenika iz sustava srednjoškolskog obrazovanja u našem se društvu smatra marginaliziranim socijalnim problemom te za potrebe rješavanja istog problema često nedostaje povezanost između stručnih te institucionalnih aktera. Životi osoba koje napuste srednjoškolsko obrazovanje prije dobivene svjedodžbe ostaju u pozadini društva. Budući da je ispadanje iz srednjoškolskog sustava obrazovanja povezano s akademskim, ali i socijalnim problemima prevencije bi trebale biti fleksibilne te vođene individualnim potrebama svakog

pojedince. Upravo je navedena činjenica razlog zbog koje je nužno osvještavanje svih subjekata koji su uključeni u obrazovni proces te stručnih službi kako je ispadanje pojedinaca iz srednjoškolskog obrazovanja ogroman socijalni problem na mnogim razinama te kako on ostavlja dugoročne posljedice na pojedincima, ali i unutar cjelokupnog društva. Također, vrlo je bitno informirati širu javnost o ozbiljnosti problema ranog napuštanja obrazovanja te je potrebno sam problem učiniti dovoljno vidljivim kako bi se omogućila šira podrška stručne i opće javnosti (Baturina i dr.: 2013, 62).

Rano ispadanje pojedinaca iz sustava srednjoškolskog obrazovanje predstavlja kompleksan problem oko kojeg je teško organizirati uspješne programe prevencije te reintegracije tih pojedinaca u društvo. Najopćenitija razina prevencije ispadanja pojedinaca iz obrazovanja odvija se na tri razine: programskoj, sveobuhvatnoj školskoj i sistemskoj. Prva razina, tj. programski pristup obuhvaća stvaranje programa za skupinu učenika koja se nalaze u najvećem riziku od ispadanja. Sveobuhvatni školski pristup odnosi se na reforme koje nastoje temeljito promijeniti obilježja školskog okruženja s ciljem poboljšanja obrazovnih ishoda učenika. Posljednja razina, odnosno sistemska uključuje reforme cjelokupnog školskog sustava. Nadalje, navedeni pristupi prevencije mogu se svrstati u dvije kategorije. Prva kategorija odnosi se na intervencije kojima je prevencija ispadanja učenika iz sustava obrazovanja primarni cilj te su one usmjerene direktno na pojedince koji su u riziku od ispadanja. Druga kategorija odnosi se na intervencije koje obuhvaćaju širu skupinu pojedinaca, tj. ne obuhvaćaju samo rizične skupine pojedinaca, ali im je i dalje glavni cilj smanjenje stope ispadanja. Može se zaključiti kako obje kategorije ciljaju na smanjenje stope ispadanja kroz neke od sljedećih mehanizama: povećanje broja učenika koji redovito pohađaju nastavu, povećanje učeničke angažiranosti, izgrađivanje samopouzdanja učenika te pomoć pojedincima sa suočavanjem s izazovima i problemima koji utječu na povećanje rizika od ispadanja iz školskog sustava (Baturina i dr.: 2013, 58-59).

Kao jedan od prijedloga za sprječavanje prekida školovanja navodi se razvoj prikladnijih programa te metoda za obrazovanje nastavnog osoblja, osmišljavanje prikladnih programa i metoda za rad s roditeljima, poboljšanje i povećanje broja ustanova koje se bave obrazovanjem te tjelesnim i mentalnim zdravljem predškolske djece (Poštarak i dr.: 2020, 290) Također, neke od strategija koje bi mogle osigurati povoljno okruženje u školskom sustavu te povećati vjerojatnost uspjeha u školi su: strategije prevencije potencijalnih problema u učenju i ponašanju, strategije kojima se sprječavaju problemi u daljnjem napredovanju te strategije za kontroliranje poremećaja u ponašanju (Baturina i dr.: 2013, 59).

Intervencije prema mladima koji ispadaju iz sustava obrazovanja izrazito su bitne. Naglasak se stavlja na preventivne intervencije zbog toga što one neutraliziraju i sprječavaju razvoj rizičnih čimbenika kojima su mladi izloženi. Zatim se naglašavaju intervencije koje su orijentirane na povećanje stope završavanja obrazovanja. Napuštanje sustava srednjoškolskog obrazovanja predstavlja opciju koja je privlačnija za mlade koji su prethodno pali razred nego što je privlačna za istodobnu skupinu mladih koji su sustavno pohađali razrede zbog čega im se nudi mogućnost zaposlenja na puno radno vrijeme. Upravo je navedeni primjer razlog zbog kojeg bi intervencije trebale biti usmjerene prema ubrzanju procesa završavanja srednje škole. Programi koji se odnose na ubrzano završavanje srednje škole uglavnom su samostalni programi u kojima su predmeti tematski povezane, nastava je iskustvena, razredni odjeli su manji, a mladima se nudi dodatna akademska i socijalna podrška. 2015. godine *Community Preventive Services Task* provodio je istraživanje čiji su rezultati potvrdili tezu kako intervencije koje uključuju ranije navedene komponente mogu poboljšati stope završavanja srednjoškolskog obrazovanja, a njihov je doprinos osobito istaknut kod intervencije u visokorizičnim skupinama mladih (Balog: 2022, 32).

Očekivanja koja obrazovne ustanove, tj. cjelokupni sustav obrazovanja nameću učenicima stvaraju most između njihovih motivacijskih uvjerenja, stavova i ponašanja te odustajanja ili inzistiranja od obrazovanja. Budući da su očekivanja, ali i motivacija promjenjivi preventivna strategija trebala bi biti usmjerena prema poboljšanju obrazovnih očekivanja učenika kroz promicanje akademske motivacije. Kako bi se motivacija za učenjem i završetkom obrazovanja poboljšala neophodno je osiguravanje poticajne nastavne atmosfere, obrazovnih programa te aktivnosti koje imaju pozitivan učinak na učenikovu motivaciju za usvajanjem nastavnih sadržaja. *Check & Connect* predstavlja model koji služi za poticanje učenikova školskog rada te koji zagovara princip učenja putem izgradnje odnosa, rješavanja problema i upornosti. Model predstavlja ciljani oblik osobne intervencije prema mladima koji su marginalizirani ili su u povećanom riziku od ostvarenja slabih obrazovnih ishoda. Model se sastoji od četiri glavne komponente: rada učenika i obitelji s mentorom, redovitog provjeravanja učenikova ponašanja, obrazovnog napretka te prilagodbe u školi, pravodobnog interveniranja kako bi učenik održao povezanost s nastavnim programom te rada s obitelji kako bi se promicao učenikov angažman i uspjeh (Balog: 2022, 34).

Nadalje, može se istaknuti još jedan mentorski program koji pažnju posvećuje trima čimbenicima: prisutnosti, ponašanju i školskom uspjehu. Navedeni čimbenici su promjenjivi te se kroz ustrajan rad mentora s učenikom, ali i njegovom obitelji, ostvaruje pozitivan učinak

na školski uspjeh i cjelokupan završetak školovanja. Naglasak se u navedenom programu stavlja na podršku te razvoj zdravog odnosa s odraslom osobom zbog toga što su to komponente koje u većini slučajeva nedostaju kod mladih koji su u riziku ili su već odustali od obrazovanja (Balog: 2022, 38).

U današnjem postindustrijskom društvu, više nego ikad do sada, uspjeh te društvena uključenost pojedinca povezani su s razinom akademskog postignuća aktera. S obzirom na to, ulaganje u povećanje obrazovnih mogućnosti doprinijelo bi uspješnijoj budućnosti mlađih generacija, ali i cjelokupnog društva (Baturina i dr.: 2013, 62).

5. ZAKLJUČAK

Sve češće se u znanstvenim ispravama koristi pojam socijalna isključenost no i dalje ne postoji jedinstvena definicija kojom bi se taj pojam opisao. Pojam se najčešće poistovjeđuje s pojmom siromaštva, ali neki autori ističu kako je siromaštvo samo jedan od oblika socijalne isključenosti te kako pojedinac koji je siromašan ne mora nužno biti i socijalno isključen. Socijalno isključenom osobom smatra se pojedinac koji se nalazi na samim marginama društva te se zbog toga susreće s nekim oblicima diskriminacije.

Robert E. Park razvio je teoriju o marginalnom čovjeku. On opisuje marginalnog čovjeka kao pojedinca koji živi na prostoru koji je pod utjecajem dvije kulture te koji je izvorno čovjek miješane krvi. Njegova teorija i shvaćanje marginalnog čovjeka karakteristični su za vrijeme i prostor u kojem je sama teorija nastala s obzirom na to da se u prošlosti američka kultura susretala s brojnim kulturnim i etničkim problemima, a danas se koncepcija marginalnosti primjenjuje na različitim društvenim razinama. Budući da marginalni čovjek predstavlja pojedinca u kojem su razvijene dualne vrijednosti te koji zbog utjecaja različitih struja ne pripada u potpunosti niti jednoj taj je problem vrlo aktualan u današnjici, a osobito u mlađoj populaciji. Tako se koncept marginalizacije primjenjuje i kod proučavanja mladih koji su se zatekli na marginama društva zbog nižeg stupnja obrazovanja od onog koji se smatra prihvaćenim u društvu.

Mladi bez završenog srednjoškolskog obrazovanja predstavljaju jednu od rizičnijih društvenih skupina. Pojedinci koji nemaju završenu srednju školu ne mogu predstavljati osobe koje će biti poželjne na tržištu rada, a samim time si ne mogu osigurati posao na puno radno vrijeme te se tako dovode u situaciju u kojoj će biti egzistencijalno ugroženi. Također, takvi pojedinci predstavljaju skupinu mladih koja je socijalno isključena budući da se ne mogu afirmirati kao radnici, a također napuštanjem obrazovanja oni se udaljuju i od svojih vršnjaka. Time oni upadaju u skupinu koja nema kontakte s okolinom, manje sudjeluju u političkim aktivnostima te često razvijaju devijantna ponašanja.

Ispadanje mladih iz sustava obrazovanja prije završetka srednje škole predstavlja velik društveni problem. Kako bi se smanjile stope ispadanja mladih iz sustava obrazovanja potrebne su brojne intervencije u sam sustav obrazovanja, ali i život mladih te je potrebna integracija mladih koji su već napustili obrazovanje u društvo. Budući da je problem napuštanja školovanja veoma kompleksan, ali i individualan intervencije moraju biti veoma detaljne, osobne te predstavljene širokoj javnosti kako bi se mladima omogućila što veća podrška i

integracija u društvo. S obzirom na to da današnje postindustrijsko društvo cijeni akademski uspjeh te da pojedinčeva uključenost u društvo ovisi gotovo stopostotno o njegovu obrazovnom uspjehu može se zaključiti kako je za uspješnu budućnost cjelokupnog društva nužno ulaganje u povećanje obrazovnih mogućnosti mladih.

6. LITERATURA

1. Balog, R. (2022). *Oblici podrške mladima u riziku od prekida obrazovanja i onima koji su napustili obrazovanje* (Diplomski rad). Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet.
2. Bankovskaya, S. (2014). Living in-between: The Uses of Marginality in Sociological Theory. *Russian sociological review*, 13 (4), 94-104.
3. Bašić, J., Ferić Šlehan, M. i Kranželić, V. (2009). Najugroženije skupine nezaposlenih mladih u RH: preliminarni podaci projekta socijalna uključenost i strategije življenja nezaposlenih mladih u Hrvatskoj i Sloveniji u europskom kontekstu. *Ljetopis socijalnog rada*, 16 (1), 111-131.
4. Baturina, D., Berc, G. i Majdak, M. (2014). Nevidljiv problem – stvarni rizik: ispadanje učenika iz srednjoškolskog obrazovanja. *Revija za socijalnu politiku*, 21 (1), 43-67.
5. Duchak, O. (2014). Marginalization of young people in society. *International Letters of Social and Humanistic Sciences*, 29, 70-79
6. Goldberg, C. (2017). Robert Park's marginal man: the career of a concept in american sociology. U: Peter Kivisto, *The Anthem Companion to Robert Park* (159-180). London: Anthem Press.
7. Koller-Trbović, N., Žižak, A. i Jeđud, I. (2009). Nezaposlenost i socijalna isključenost mladih u Hrvatskoj: perspektiva nezaposlenih mladih u riziku ili s poremećajima u ponašanju. *Kriminologija & socijalna integracija*, 17 (2), 87-103.
8. Levitas, R., Pantazis, C., Fahmy, E., Gordon, D., Lloyd i E., Patsios, D. (2007). *The multi-dimensional analysis of social exclusion*. Bristol: University of Bristol.
9. Milas, G., Ferić, I., Šakić, V. (2010). Osuđeni na socijalnu isključenost? Životni uvjeti i kvaliteta življenja mladih bez završene srednje škole. *Društvena istraživanja*, 19 (4-5 (108-109)), 669-689.
10. Paolini, G. (2013). *Youth Social Exclusion and Lessons from Youth Work*. Brussels: Education, Audiovisual and Culture Executive Agency.
11. Park, R. (1928). Human migration and the marginal man. *The American Journal of Sociology*, 33 (6), 881-893.
12. Peters, M. i Besley, T. (2014). Social Exclusion/Inclusion: Foucault's analytics of exclusion, the political ecology of social inclusion and the legitimation of inclusive education. *Open Review of Educational Research*, 99-115.

13. Poštrak, M., Žalec, N. i Berc, G. (2020). Socijalna integracija mladih u riziku od ispadanja iz sustava obrazovanja: rezultati slovenskog programa Projektno učenje mladih odraslih. *Revija za socijalnu politiku*, 27 (3), 287-307.
14. Sen, A. (2000). *Social exclusion: concept, application, and scrutiny*. Manila: Asian Development Bank.
15. Silver, H. (1994). Social exclusion and social solidarity: Three paradigms. *International Labour Review*, 133 (5-6), 531-578.
16. Stonequist, E. (1935). The problem of the marginal man. *American Journal of Sociology*, 41 (1), 1-12.
17. Šučur, Z. (1998). Ljudsko dostojanstvo i socijalna isključenost. *Revija za socijalnu politiku*, 5 (2), 206-208.
18. Šučur, Z. (2004). Socijalna isključenost: pojam, pristupi i operacionalizacija. *Revija za sociologiju*, 35 (1-2), 45-60.

INTERNETSKI IZVORI

1. ASA (n.d.). Robert Ezra Park. *American Sociological Association*. URL: <https://www.asanet.org/robert-e-park/> (21. svibnja 2023.)
2. McLellan, D. i Feuer, L. (2023). Karl Marx. *Encyclopedia Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/biography/Karl-Marx> (21. svibnja 2023.)
3. Mitzman, A. (2023). Max Weber. *Encyclopedia Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/biography/Max-Weber-German-sociologist> (21. svibnja 2023.)
4. Peyre, H. (2023). Émile Durkheim. *Encyclopedia Britannica*. URL: <https://www.britannica.com/biography/Emile-Durkheim> (21. svibnja 2023)